

راهنمای مطالعه کتاب

دانشجویان عزیز؛

قرآن کریم، کتاب هدایت و تعلیم و تربیت است که بر پیامبر اکرم (ص) نازل شده تا آیات آنرا بر مردم بخواند و با هدایت‌های آن مردم را به سوی حق و راه سعادت رهنمون گردد و از گناه و معصیت و شرک و نفاق پاکشان گرداند. یکی از مباحث مهم، جذاب و کاربردی در آموزه‌های تربیتی قرآن، بحث روش‌ها و شیوه‌های برخورد و تعامل قرآن و پیامبران الهی با مخاطبان است. روش‌ها و رفتارهایی که قرآن، در مقام هدایت و تربیت انسانها، آن را به خداوند نسبت می‌دهد، یا پیامبران الهی را به عنوان مربیان بشر، به بهره‌گیری از آنها دعوت می‌نماید، یا از چگونگی تعامل پیامبران با مخاطبان خود گزارش می‌دهد. الگوبرداری و بهره‌گیری از روش‌های تربیتی پیامبران الهی در قرآن، بهترین راه برای موفقیت در تربیت و هدایت انسان‌ها به سوی کمال و سعادت است. روشهای تربیتی متعددی را می‌توان از قرآن استنباط کرد.

مجموعه حاضر به منظور تحقق همین امر و با هدف آشنایی شما دانشجویان با روش‌های تربیت در قرآن تهیه شده است، ولی به دلیل کثرت و گستردگی روش‌ها، جمع کردن همه آنها در یک مجموعه دشوار به نظر می‌رسد. به همین دلیل، در این مجموعه چهار روش تذکر و یادآوری، موعظه و نصیحت، عبرت‌آموزی و امر و نهی که کارکرد مشترک دارند بررسی شده و مفهوم، ارکان، قواعد، شرایط و شیوه‌های اجرایی هر یک از آنها استخراج و تبیین گردیده است.

برای درک بهتر مفاهیم و مطالب این مجموعه، به نکات ذیل توجه کنید:

1. در فصل اول کتاب، با عنوان «مفاهیم و کلیات»، به دانسته‌هایی در مورد مفهوم و ضرورت روش تربیتی و چگونگی استنباط آن از قرآن اشاره شده و دلیل انتخاب این چارچوب خاص برای این کتاب بیان گردیده است که پیشنهاد می‌شود مطالب این فصل به دقت مطالعه شود؛ به ویژه به نکاتی که در مطلب ششم آمده توجه شود؛
2. در فصل‌های بعدی، هر یک از روش‌ها در یک فصل بررسی و سعی شده است که همه روش‌ها در یک قالب روشی و در چهار محور مفهوم‌شناسی، ارکان و شرایط آنها، شیوه‌ها و آسیب‌شناسی تبیین گردند؛
3. پیش از مطالعه هر فصل، اهداف مرحله‌ای و آموزشی آن فصل را به دقت مطالعه کنید. این اهداف به شما خواهند گفت که هنگام مطالعه باید به دنبال فهم چه مطالبی باشید. البته شاید در نخستین مطالعه، معنای آن را به طور کامل دریافت نکنید، ولی با مراجعه مجدد و در ضمن مطالعه متن به معنای آن دست می‌یابید؛
4. متن هر فصل را یک بار سریع مطالعه کنید. در این مطالعه لازم نیست همه مطالب را یاد بگیرید. این کار به شما کمک می‌کند تا دیدگاهی اجمالی نسبت به مطالب هر فصل به دست آورید و با کلیات مطالب آشنا شوید. در پایان این مطالعه تلاش کنید موضوع و محورهای بحث را به طور خلاصه برای خود یا

- دیگران بیان کنید. بار دیگر با توجه و دقت کامل، به مطالعه و فهم جزئیات و یادگیری مطالب مهم در هر بحث پردازید. قبل از هر مطالعه و در پایان، اهداف مرحله‌ای آن فصل را مرور کنید؛
5. در پایان هر فصل خلاصه و چکیده‌ای از مباحث فصل آمده است. مطالعه دقیق آن به شما کمک می‌کند تا یکبار دیگر مطالب مهم را بخوانید و به ذهن بسپارید؛
6. در پایان هر فصل پرسش‌هایی آورده شده که به شما کمک می‌کند تا در یابید آیا به اهداف مرحله‌ای و آموزشی آن فصل دست یافته‌اید، و یا اینکه برای دستیابی به آنها باید بیشتر تلاش کنید؛
7. در موارد متعددی از مطالب کتاب، سبک نگارش به گونه‌ای است که نگارنده ابتدا مضمون و محتوای آیات را با نثر و بیان خود آورده و سپس متن عربی آیات را شاهد آورده است. به همین دلیل ترجمه بسیاری از آیات در متن نیامده است، چون نیازی به ترجمه احساس نشده است. در عین حال اگر ابهامی وجود داشته باشد، دانشجویان عزیز به کمک آدرس آیات می‌توانند به ترجمه آیات در قرآن کریم مراجعه نمایند؛
8. از آنجا که این تحقیق نگاه قرآنی به روش‌های تربیت دارد، سعی شده است تا هر نکته‌ای که بیان می‌گردد به نوعی با صراحت، و یا به طور ضمنی برگرفته از آیه‌ای از قرآن کریم باشد، بنابراین، ممکن است مطالب و نکات علمی و روان‌شناختی قابل ذکر دیگری در باب هر یک از روش‌ها وجود داشته باشد که این تحقیق به آن نپرداخته است. از این رو، پیشنهاد می‌شود در کنار مطالعه هر فصل، همان موضوع را در دیگر کتاب‌های تربیتی و روان‌شناختی نیز مطالعه نمایید. مباحثی که در آخر هر فصل با عنوان «بحث و پژوهش» آمده، و منابعی که معرفی شده در این جهت به شما کمک می‌کند.

محمد رضا قائمی مقدم

قم - 1391

مقدمه

قرآن کتاب هدایت و تربیت

«وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ»¹ و ما این کتاب را بر تو نازل کردیم که بیانگر همه چیز، و مایه هدایت و رحمت و بشارت برای مسلمانان است.»

قرآن جامع‌ترین کتاب آسمانی و برترین سخن نازل شده از سوی خداوند² و معجزه جاوید پیامبر اکرم (ص) است که مخالفان خود را در طول تاریخ به مبارزه فراخوانده است.³ این کتاب نوری است روشنگر «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا»،⁴ که راه سعادت انسان را روشن می‌کند، و سخن قاطعی است که حق را از باطل جدا می‌سازد و ابهام و تردید را می‌زداید: «إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌ * وَ مَا هُوَ بِالْهَزْلِ».⁵

قرآن بصیرتی است الهی «قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ»⁶ و رهنمود و دلیلی است روشن از سوی خداوند «... قَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ...»⁷ که به انسان معرفت و بینش لازم راجعت انتخاب مسیر درست ارائه می‌دهد. این کتاب موعظه و پند و اندرزی است که روح آدمی

را صیقل می‌دهد و جان و دل او را شفا می‌بخشد: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ شِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ»⁸ و آنگاه که غفلت و فراموشی سراسر وجود آدمی را فراگیرد، قرآن تذکر دهنده «كَلَّا إِنَّهُ تَذَكُّرَةٌ»⁹ و مایه یادآوری و بیداری انسان است: «... إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ».¹⁰ این کتاب بشارت دهنده و اندازکننده است: «كِتَابٌ فَصَّلَتْ آيَاتُهُ ... * بَشِيرًا وَ نَذِيرًا فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ»¹¹ که انسان را به خوبی‌ها و پاداش اعمال خیر و نعمت‌های بهشتی بشارت می‌دهد، و او را نسبت به انجام کارهای ناپسند و پیامدهای آن و عذاب اخروی بیم می‌دهد و انداز می‌کند.

به فرموده امیرالمؤمنین (ع) که خود پرورش یافته مکتب قرآن است: «قرآن نوری است که چراغ‌هایش را خاموشی نباشد؛ چراغی است که روشنایی‌اش به خاموشی نگراید؛ اقیانوسی است که کسی را به ژرفایش دسترسی نباشد؛ راهی است که رهروش به گمراهی نرود؛ و پرتوی است که تابشش را تیرگی نیالاید...». این کتاب دارویی است که دردی بر جای نمی‌نهد؛ نوری است که با هیچ ظلمتی همراه نباشد؛ ریسمانی است که دستاویزش اطمینان بخش، و دژی است که بلندایش تسخیرناپذیر است...»¹² و در جای دیگر به مردم هشدار

² ر.ک: زمر، 32 و 55

³ وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

⁴ نساء، 174

⁵ طارق، 31 و 41

⁶ انعام، 104

⁷ انعام، 157

⁸ یونس، 57

⁹ مدثر، 54

¹⁰ انعام، 90

¹¹ فصلت، 3 و 4

¹² نهج البلاغه، خطبه 198

داده و مردم را به قرآن فرا می‌خواند: «آگاه باشید! همانا قرآن پنددهنده‌ای است که نمی‌فریبد، و هدایت‌کننده‌ای است که گمراه نمی‌سازد، و سخنگویی است که هرگز دروغ نمی‌گوید. کسی با قرآن همنشین نشد مگر آنکه قرآن بر او افزود و یا از او کاست؛ بر هدایت او افزود و از کوردلی و گمراهیاش کاست...»¹³.

و در یک کلام، قرآن کتاب هدایت و تعلیم و تربیت است که بر پیامبر اکرم (ص) نازل شده تا آیات آن را بر مردم بخواند و با هدایت‌های آن مردم را از گناه، معصیت، شرک و نفاق پاک گرداند و به آنها کتاب و حکمت بیاموزد و این خود مَنّت و نعمتی است بس بزرگ که خداوند بر مؤمنان ارزانی داشته است: «لَقَدْ مَنَّا اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ»¹⁴.

قرآن پژوهی تربیتی، در گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

نگاه موضوعی به آیات قرآن کریم از قرن‌های گذشته آغاز گشته و در نیم قرن اخیر شدت یافته است، و هر فرد یا گروه به فراخور تخصص، گرایش و علاقه خود در این جهت گامی برداشته است. گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه نیز با عنایت به رسالت و وظیفه‌ای که بر عهده دارد، از ابتدا بخشی از فعالیت‌های خود را معطوف قرآن‌پژوهی تربیتی و به عبارتی، تربیت پژوهی در قرآن کرده است و در عین حال از توجه به سنت و سیره پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) غافل نبوده و در این راستا سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) را در چهار جلد به جامعه علمی کشور تقدیم کرده است.¹⁵ به هر حال، کار قرآن‌پژوهی تربیتی به صورت عام از بدو شکل‌گیری پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه سابق) و گروه علوم تربیتی در سال‌های آغازین دهه 1360، و به طور خاص با فیش‌برداری از آیات تربیتی از کل قرآن، آغاز شد که اولین گام در این مسیر به حساب می‌آید. پس از ثبت آیات، هر یک از فیش‌ها در جلسات گروهی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و در نهایت عنوان اصلی و فرعی و برداشتهای مورد توافق جمع در فیش‌ها درج گردید. اما نتیجه این گردآوری، مجموعه‌ای از فیش‌های مشتمل بر آیات تربیتی که آماده پردازش و نگارش است و در فرصتی نه چندان دور تقدیم صاحبان معرفت می‌گردد.

گام دوم گروه در جهت قرآن‌پژوهی تربیتی، تهیه طرح مجموعه‌ای از کتاب‌های قرآن‌پژوهی تربیتی، به ویژه در حوزه روش‌های تربیتی قرآن کریم است. توضیح اینکه به دلیل اهمیت و جایگاه روش‌های تربیت از منظر قرآن کریم در فرایند تعلیم و تربیت اسلامی، و نیز فقدان منبع و مرجعی که به صورت جدی و اساسی

¹³ همان، خطبه 176. در ترجمه عبارت‌های مذکور از نهج البلاغه، از پیشگفتار جلد اول کتاب دائرة المعارف قرآن کریم (ص 6) که از سوی مرکز فرهنگ و معارف قرآن تهیه و تدوین شده، استفاده شده است.

¹⁴ آل عمران، 164.

¹⁵ جلد اول: تربیت فرزند؛ جلد دوم: تربیت دینی؛ جلد سوم: تربیت اخلاقی؛ جلد چهارم: نگرشی بر آموزش... و همچنین خلاصه این چهار جلد نیز در یک مجلد از سوی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان سمت با عنوان سیره تربیتی پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) منتشر شده است.

به این مهم پرداخته باشد، گروه علوم تربیتی انجام این مهم را در فهرست اولویت‌های کاری خود قرار داده و تعدادی از اعضای خود را مأمور مطالعه و بررسی و تهیه طرحی اجرایی برای این کار کرد. نتیجه مطالعه و بررسی این گروه تهیه طرحی با عنوان «روش‌های تربیت در قرآن کریم» بود. ابتدا قرار بر این بود که مجموعه آیاتی از قرآن که ناظر به روش‌های تربیت است، استخراج شود و آنگاه نکته‌های کلیدی و برداشت‌های روشنی به صورت مختصر در کنار آیات اضافه و در نهایت در مجموعه‌ای به صورت معجم لفظی به چاپ برسد، ولی مشکلات این نوع کار این است که اولاً عموم مخاطبان از نکته‌ها و برداشت‌های مختصر به عمق مطلب منتقل نمی‌شوند و ثانیاً، نگاه مجموعی به روش و بررسی ابعاد مختلف آن و پیوند و ارتباط آنها با یکدیگر مورد غفلت قرار می‌گیرد، و بدین ترتیب هدف مورد نظر برآورده نمی‌شود؛ از این‌رو، از این شیوه کار صرف نظر گردید.

شیوه دوم برای این کار این بود که با نگاهی مجموعی درباره هر روش به قرآن مراجعه شود و مجموعه آیاتی که چه از لحاظ لفظی و چه به لحاظ معنوی و مفهومی ناظر به یک روش است، استخراج و آنگاه در قالب یک اثر علمی و نظام‌مند ارائه گردد؛ اثری که در آن در حد امکان به تمام ابعاد، ارکان و عناصر تشکیل‌دهنده یک روش تربیتی توجه و با عنایت به آیات قرآن به توصیف و تبیین آن پرداخته شود.

به هر حال با تأیید و تصویب شیوه دوم در شورای علمی گروه، تعدادی از پژوهشگران مأمور مطالعه و تحقیق درباره نوع کار و در نهایت تهیه و تدوین «شیوه نامه پژوهش و نگارش روش‌های تربیتی در قرآن کریم» شدند که با تلاش آن برادران شیوه‌نامه‌ای فراهم آمد.

پس از تهیه شیوه‌نامه، با بهره‌گیری از زمینه فراهم آمده در طرح نظام تربیتی، تهیه عناوین روش‌ها آغاز شد. برای این منظور فهرستی از عناوین روش‌ها که در طرح نظام تربیتی تهیه شده بود، بررسی و تجزیه و تحلیل شد و پس از چندبار ویرایش، سرانجام فهرستی از عناوین روش‌های تربیتی برای تحقیق و تهیه مقاله مورد توافق نهایی قرار گرفت و بدین ترتیب، تعدادی از اعضای گروه، فعالیت خود را در این جهت متمرکز کردند.

اثر حاضر نخستین جلد از مجموعه کتاب‌هایی است که در راستای معرفی روش‌های تربیتی، تقدیم جامعه علمی می‌شود. همچنین جلد دوم این مجموعه مشتمل بر روش‌های حکمت‌آموزی، عفو و گذشت، تکریم و احترام، مدارا و احسان است که به زودی منتشر خواهد شد. امید است استادان و صاحب نظران با هدایت‌ها و نکته‌سنجی‌های عالمانه خود، گروه علوم تربیتی را در جهت بهبود و اصلاح آن یاری رسانند.

در پایان، پژوهشگاه لازم می‌داند از آقایان حجج اسلام محمود نوذری، سیدعلی حسینی‌زاده، شهاب‌الدین مشایخی، مجید طرقي که تدوین «شیوه نامه پژوهشی و نگارشی دائرةالمعارف روش‌های تربیتی در قرآن کریم» را به عهده داشته‌اند و از آقای حجت الاسلام محمدرضا قائمی مقدم که علاوه بر همکاری در تدوین شیوه نامه، نگارش این جلد را به انجام رسانده‌اند و از ناظرین محترم طرح حجج اسلام آقایان علیرضا اعرافی و دکتر محمدباقر سعیدی روشن تشکر و قدردانی نماید.